

ÖRƏNQALA (BEYLƏQAN) KERAMİKASI ÜZƏRİNDƏ YAZI VƏ TƏSVİRLƏR**Sədaqət İsmayıl qızı Məmmədli**

AMEA-nın Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu

E-mail: sedaqetmemmedli@yandex.com

Beyləqan şəhərinin Öränqala xarabalığından tapılan maddi mədəniyyət nümunələri, çoxlu sayda keramik qab parçaları, şüşə qırıqları, mis pullar bu ərazinin qədimliyinin əsas göstəricilərindəndir. Eyni zamanda bu ərazilərdə aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunan maddi-mədəniyyət nümunələri Öränqala şəhər yerinin tarixinin araşdırılmasında, dövrün iqtisadi, siyasi, sosial vəziyyətinin təhlil edilərək öyrənilməsində mühüm rol oynayır. Orta əsr Öränqala şəhər yerindən tapılmış keramika nümunələri üzərində aşkar edilən ərəb-farsdilli yazıların tədqiqi həmin dövrün maddi və mənəvi mədəniyyəti haqqında daha geniş məlumat almağımız üçün elmi tarixi əhəmiyyət daşıyır. Məqalədə XI-XIV əsrlərə aid keramika nümunələri üzərində ərəb-farsdilli epigrafiq yazıların ilk dəfə araşdırılması, tədqiq olunan epigrafiq yazıların ədəbiyyata istinadən təhlilinin aparılması, dövrlər üzrə keramika üzərindəki müxtəlif məzmunlu kalligrafiq yazılarda Azərbaycan xalqının dini və mənəvi mükəmməliyi, kamilliyi şərh olunaraq geniş kütləyə çatdırılmaqla yanaşı, dini-fəlsəfi baxışın, sənətkarlığın inkişafı haqda məlumatlar öz əksini tapır.

Açar sözlər: Öränqala, keramika, epigrafiqa, ərəb-farsdilli yazılar, Orta əsrlər.

GİRİŞ

Zaman-zaman tarixçi alimlər öz əsərlərində Beyləqan haqqında müəyyən fikirlər qeyd etmişlər. Azərbaycanda erkən islam dövrü şəhər mədəniyyətinin öyrənilməsində Beyləqandan (Öränqala şəhər yerindən) arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış maddi mədəniyyət nümunələri xüsusi elmi əhəmiyyətə malikdir. 1926- 1968-ci ilə qədər fasilələrlə İ.İ. Meşşaninov, İ. Cəfərzadə, A. İessen, Ə. Ələkbərov, Q. Əhmədovun orta əsr Beyləqan xarabalıqları (Öränqala) yerindən aşkar etdikləri arxeoloji materiallar vasitəsi ilə IX-XIII əsrin əvvəllərində bu yaşayış yerinin ictimai-iqtisadi və siyasi tarixi, həmçinin mədəni-məişət həyatı, ticarət əlaqələri və mədəni əlaqələrini öyrənmək mümkün olmuşdur.

Qara Əhmədov özünün “Orta əsr Beyləqan şəhəri” əsərində Beyləqanın tarixi haqqında bir sıra xarici və yerli alimlərin fikirlərindən bəhrələnmişdir. Belə ki, A.A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” adlı və Mirzə Camal Cavanşir Qarabağının “Qarabağ tarixi” adlı əsərində Beyləqanın Qarabağda yerləşməsi, sonralar Hülakülər dövləti tərəfindən dağıdılması haqqında məlumatlar diqqət çəkir [6]. Seyid Əzim Şirvani Şirvanın qədim yerləri haqqında yazdığı toplularda Beyləqanın təməlinin İsgəndər Rumi tərəfindən qoyulduğunu qeyd etmiş, şəhərin dağılma səbəbini isə iqlim dəyişikliyi ilə əlaqələndirmişdir. S.B. Aşurbəylinin, Ə.Ə. Əlizadənin əsərlərində Beyləqan haqda ümumi qeydlər aparılmışdır. Bundan əlavə Z.M. Bünyadovun “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” adlı əsərində Beyləqanın Orta əsrlərdə iqtisadi, siyasi və ictimai hərəkət tarixinə dair əsaslı məlumatlar toplanmışdır. Həmçinin, XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan ərazilərində tədqiqat işləri aparan xarici alimlərdən M. Xanikov, İ. Mayevski, H. Karaulov, V. Beylis, V. Bartold və M. Qersanovun əsərlərində Beyləqan adına rast gəlinir [3, 4]. Lakin Beyləqan haqda əsaslı tədqiqat bölgədə arxeoloji qazıntı işlərindən sonra aparılmışdır.

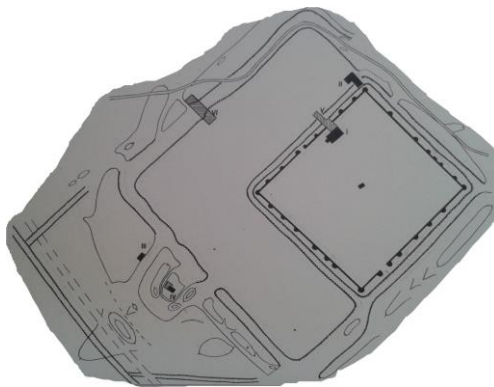
Uzun müddət xaraba vəziyyətdə qalmış Öränqala adlandırılan bu ərazinin Beyləqanın xarabalarından olduğu aydın deyildi. Belə ki, gah buranı Yunan şəhərinə, gah da Beyləqan şəhərinə aid edirdilər [9]. Lakin bu tarixi şəhər xarabalığının elə Beyləqan olduğu bölgənin epigrafiq cəhətdən tədqiqatı nəticəsində aydın olmuşdur. Beləliklə, 1955-ci ildə burada aparılmış arxeoloji qazıntılar

zamanı aşkar olunan bir qab fraqmenti üzərində vurulan möhürdə ərəb qrafikası ilə yazılmış “Fəzlun Beyləqanda hazırlamışdır” ifadəsi bu ərazinin Beyləqan olduğunu sübut etmişdir [5].

ƏSAS HİSSƏ

Mil düzündə yerləşən Örenqala yaşayış yerinin tədqiqi 1933-cü ildə İ.İ.Meşşaninovun, 1936-cı ildə Ə.Ələkbərovun, 1960-ci illərdə isə Q.Əhmədovun rəhbərliyi altında aparılmışdır (Şəkil 1). Arxeoloji qazıntı işləri zamanı Orta əsr şəhərlərindən və şəhərlipli yaşayış yerlərindən tapılmış dulul məmulatı içərisində, XII-XIV əsrlərə aid saxsı nümunələr üzərində müxtəlif insan, bitki və heyvan təsvirləri olan qablara rast gəlinir. Bəzilərinin üzərində ərəb qrafikalı ərəb-farsdilli yazı nümunələri diqqət cəlb edir. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeoloji fondunda qorunan keramika nümunələri öz bədii tərtibatı, üzərindəki naxış motivləri ilə yerli dulusçu-rəssamların yüksək fantaziyasının, peşəkarlığının və incə zövqünün bariz göstəricisidir. Bununla belə, aşkarlanan küllü miqdarda bədii keramika nümunələri həmin yaşayış yeri üçün səciyyəvi olan elementləri özündə birləşdirməklə yanaşı, şəhər sakinlərinin məişətini, həyat tərzini, sosial rifahını öyrənmək üçün qiymətli mənbə hesab edilə bilər.

Şəkil 1. Örenqala (Beyləqan) şəhərinin planı (Qara Əhmədov)

B.V. Beymarn “Azərbaycan incəsənəti” adlı əsərdə qeyd edir ki, Azərbaycanda şirli keramika XII-XIII əsrin əvvəllərində öz inkişaf dövrünü keçirirdi. Həmçinin alim vurğulayır ki, o dövrdə ən böyük keramika istehsal mərkəzləri Gəncə, Beyləqan, Mingəçevir, Qəbələ, Bakı və Bərdə idi və burada istehsalatda istifadə olunan keramika materialı xaricdən gətirilən məhsullardan heç də geri qalmırdı. Onlardan hazırlanmış qablar, nimçələr, iri vaza və küplər və onların qapaq hissələri öz mükəmməlliyi ilə fərqlənirdi. Yazıçı öz əsərində, xüsusilə Beyləqanda arxeoloji qazıntılar nəticəsində tapılmış nəfis keramik qab nümunələrinin rəng çalarlarının parlaqlığı, ornamental kompozisiyalarının orijinallığı haqda yazır, həmçinin bu qablardan Azərbaycandan kənarda rast gəlmədiyini qeyd edir [8].

1960-cı ildə Örenqala yaşayış yerindən tapılan, (Af/q- 2070, s/q- 149; ölçü: ağız diametri - 30,08sm. X 30,08sm; oturacaq diametri -9,05sm. X 9,05sm.; hündürlüyü-7,07sm.) üzərində antropomorf təsvirli şirli polixrom keramik nimçənin süjet kompozisiyası və müxtəlif rəng çaları ilə diqqət cəlb edir. Ağız hissəsi kənara qatlanmış, üzərində qəhvəyi nöqtələr bir-birini əvəz edir. Bu qəhvəyi nöqtələr qəhvəyi xətlərlə haşiyəyə alınıb. Qabın iç hissəsi həndəsi elementlərlə (Versace naxışını xatırladan) cızma üsulu ilə xətlənib və qara və qəhvəyi rənglərlə dairəvi haşiyələnib. Eyni zamanda qabın içində doğru yaşıl naxışlarla haşiyələnən nəbatəti naxışlar qəhvəyi rəngdədir. Nimçənin içində iki nəfər əlində bir kuzə tutub. Xırda düz burun və qırıq göz bunların daha çox o dövr türk əyanları olduğunu sübut edir. Hansısa bir qələbəni qeyd etdiklərini, şadyanalıq etdiklərini düşünmək olar. Müxtəlif yaşlarda olan iki şəxsin geyimi oxşardır. Yaşıl, qara və qəhvəyi rənglərdən istifadə edilmişdir. Nimçənin tam ortasında ərəb dilində, nəstəlik xətlə - عمل بدل بهل قانی “Bədəl Bəhləqanınin (Beyləqani) işi” yazılmışdır [Şəkil 2.1]. Qabın xarici səthi yaşıl rənglə boyanmış və ağız

hissəsi kənara qatlanmışdır. Qəhvəyi rəngli haşiyədən sonra oturacağa doğru qəhvəyi və yaşıl rəngli enli, ağ rəngli nazik dilimlərə ayrılıb. Oturacağın tam mərkəzində, saxsı hissəsində basma üsulu ilə ustanın və yaxud da emalatxananın möhürü- həndəsi təsvirlərdən ibarətdir [Şəkil 2.3].

Şəkil 2. Örənqala (Beyləqan) yaşayış yerindən əldə olunmuş şirli saxsı nümunələri və möhür (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeologiya fondu)

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Arxeoloji fondunda qorunan, 1965-ci ildə Örənqala yaşayış yerindən tapılmış başqa bir bədii keramika nümunəsi (Af/q 2050, ölçü: ağız diametri- 28.07sm. X 28.07sm.; oturacağın diametri-9.08 sm. X 9.08sm.; hündürlüyü-7sm.) özünün hazırlanma texnikası və ornamental zəngin kompozisiyası ilə digərlərindən fərqlənir [Şəkil 2.6]. Daxili səthi anqoblanmış və ağ fon üzərində cızma üsulu ilə həndəsi fraqmentlərlə çəkilmiş naxışla haşiyələnib. Qabın ağız hissəsi kənara qatlanıb və içində doğru zəncirvari dairələrin içində qəhvəyi rəngli tək gül rəsmi təsvir edilib. Qabın tam ortasında qəhvəyi haşiyədə cızma üsulu ilə həndəsi ornamentlər işlənilib. Mərkəzdə qəhvəyi rənglə böyük ərəb qrafikalı nəsx xətt ilə - عمل بدل “Bədəlin əl işi” yazılıb. Eyni zamanda yazının ətrafında nəbati naxışlar ilə haşiyələnib [Şəkil 2.2]. Qabın xarici səthinin ağız tərəfi qatlanan hissəsi qəhvəyi rənglə boyanıb. Qabın oturacağına doğru iki cüt qəhvəyi, bir ağ rəngli dilimlər üzərində “S” hərfinə bənzər naxışlar ilə nimçənin ümumi kompozisiyasını sənətkar tamamlamışdır [Şəkil 2.4]. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, aparılan araşdırmalar zamanı aydın olmuşdur ki, (inv Af/q- 2070, s/q- 149; ölçü: ağız diametri-30,08smx30,08sm; oturacaq diametri-9,05smx9,05sm; hündürlüyü-7,07sm) əvvəlki nimçə ilə (inv Af/q 2050, ölçü: ağız diametri-28.07smx28.07sm; oturacağın diametri-9.08smx9.08sm; hündürlüyü- 7sm) bu nimçənin oturacağına

dakı kiçik həcmli dördlənçəkli gül formasındakı ornamet ustaya aid dulusçuluq emlatxanasının möhürü hesab edilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu möhürə Örenqala yaşayış yerindən aşkarlanmış digər şirli qablarda da rast gəlinir [Şəkil 2.5]. Bədii tərtibatı ilə seçilən Beyləqan keramikası Azərbaycanın başqa şəhərlərinə də aparılırdı.

YEKUN NƏTİCƏ

Tədqiqatı aparılan hər iki nümunə üzərində həkk olunan epigrafiq yazıların nəsx və nəstəliq xəttinə aid olduğu məlum olmuşdur [7]. Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, hər iki nümunə öz dövrünün xarakterik epigrafiq xüsusiyyətlərini daşıyır. Belə ki, keramik qablar istifadə edilən zaman boyanın rəngini itirməməsi üçün epigrafiq yazı və təsirlər işlənildikdən sonra qabın şirlənməsi prosesi aparılmışdır. Qabların zərif və zövqlə hazırlanmasından görünür ki, bu qablar süfrə və ziyafət qabları kimi, hətta ola bilsin ki, dekorativ məqsədlə də istifadə olunmuşdur [1]. Hər iki qabın oturacağında həkk olunmuş möhürlərin eynilik təşkil etdiyini nəzərə alsaq hər iki keramika nümunəsinin eyni usta tərəfindən eyni emalatxanada hazırlandığını deyə bilərik. Örenqala yaşayış yerindən aşkarlanan keramika nümunələri üzərində epigrafiq tədqiqatların aparılması nəticəsində aydın olur ki, bu şəhər yeri Gəncə, Şəmkir, Qəbələ kimi dövrünün inkişaf etmiş mərkəzlərindəndir. Burada da digər şəhərlərdə olduğu kimi əsasən şirli polixrom keramika üstünlük təşkil edir [2]. Eyni zamanda erkən İslam dönməmindən fərqli olaraq bu dövrdə keramika üzərində daha çox antropomorf təsvir motivlərinə, nəbatı naxışlara, heyvan və quş təsvirlərinə rast gəlinir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Arxeologiyası: [6 cildə] – Bakı: Şərq-Qərb, – 2008. – 632 s.
2. Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası / – Bakı: – 2015. – 247 s.
3. Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası / – Bakı: – 2015. – 278 s.
4. Cəbiyev, Q.C. Azərbaycan keramikası (XIV-XVII əsrlər) / Q.C. Cəbiyev. – Bakı: "Elm" nəşriyyatı, – 2003. – 236 s.
5. Əhmədov, Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri / Q.M. Əhmədov. – Bakı: – 1979. – 201 s.
6. Qarabaği, M.C. Qarabağ tarixi / M.C. Qarabaği, – 1847.
7. Suleyman, Berk. Hat sanatı / B. Suleyman. İstanbul, - 2006. – 192 s.
8. Бретаницкий, Л.С. Искусство Азербайджана IV-XVIII Веков / Л.С. Бретаницкий. – М: «Искусство», – 1976. – 272 с.
9. Якобсон, А.Л. Художественная керамика (Оренкала) / А.Л. Якобсон. – МИА СССР: –1959. –270 с.

INSCRIPTIONS AND DRAWINGS ON ORANGALA CERAMICS (BEILAGAN)

S.I. Memmedli

Samples of material culture, a large number of pieces of ceramic pots, broken glass, and copper coins found in the ruins of Orangala city of Beylagan are the main indicators of the antiquity of this area. At the same time, the material and culture samples obtained as a result of the archaeological excavations conducted in these areas play an important role in the study of the history of Orangala city and the analysis and study of the economic, political, and social conditions of the time. The study of the Arabic-Persian inscriptions found on the ceramic samples found in the medieval city of Orangala is of scientific historical importance for us to get more information about the material and spiritual culture of that period. In the article, the Arabic-Persian epigraphic inscriptions on

ceramic samples from the XI-XIV centuries are examined for the first time, the epigraphic inscriptions are analyzed with reference to the literature, the religious and spiritual excellence and perfection of the Azerbaijani people in the calligraphic inscriptions on ceramics with different contents are explained and communicated to a wide audience, besides, the information about the development of the religious-philosophical view and craftsmanship is reflected.

Keywords: *Orangala, ceramics, epigraphy, Arabic-Persian inscriptions, Middle letters*

НАДПИСИ И РИСУНКИ НА КЕРАМИКЕ ОРАНКАЛА (БЕЙЛАГАНА)

С.И. Мамедли

Образцы материальной культуры, большое количество осколков керамических горшков, битое стекло, медные монеты, найденные в руинах Оранкала города Бейлаган, являются основными показателями древности этой местности. В то же время образцы материала и культуры, полученные в результате археологических раскопок, проводимых на этих территориях, играют важную роль в изучении истории города Оранкала, анализе и изучении экономических, политических и социальных условий его существования. время. Изучение арабо-персидских надписей, обнаруженных на керамических образцах, найденных в средневековом городе Оран-гала, имеет для нас научно-историческое значение, позволяющее получить больше информации о материальной и духовной культуре того периода. В статье впервые рассматриваются арабо-персидские эпиграфические надписи на керамических образцах XI-XIV веков, эпиграфические надписи анализируются применительно к литературе, религиозному и духовному совершенству и совершенству азербайджанского народа в объясняются и доводятся до широкой аудитории каллиграфические надписи на керамике различного содержания. Кроме того, отражены сведения о развитии религиозно-философского мировоззрения и ремесленничества.

Ключевые слова: *Оранкала, керамика, эпиграфика, арабо-персидские надписи, средние буквы*